

ПРАВОВІ ПРЕЗУМПЦІЇ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ: ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ І СИСТЕМА

Наукове дослідження правових понять і правових явищ, побудоване на емпіричних даних, сприяє підвищенню ефективності застосування правових норм. Одним із правових явищ є правові презумпції, наявність яких у кримінальному процесі зумовлена необхідністю запобігання складностям правозастосовної практики у тих випадках, коли неможливо або вкрай складно достовірно встановити певну обставину, яка має значення у кримінальній справі. Тому найчастіше правові презумпції застосовуються для усунення суперечностей у кримінально-процесуальному регулюванні та сприяють запобіганню створенню правової невизначеності при провадженні у кримінальних справах.

Дослідженню теоретичних питань щодо визначення поняття, ознак і системи правових презумпцій у різних галузях права присвячена значна увага вчених. Зокрема, вказані питання розглядають у своїх працях В. К. Бабаєв, О. М. Гаргат-Українчук, К. Б. Калиновський, Н. С. Караніна, О. О. Кримов, В. А. Ойгензіхт, М. М. Цуканов та інші науковці. Проте в теорії кримінального процесу ознаки правових презумпцій окреслюються доволі неоднозначно, що не дозволяє однозначно визначити їх поняття. Крім того, відсутня єдність позицій вчених-процесуалістів і стосовно системи правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі України на сучасному етапі його розвитку. Викладене зумовлює необхідність постановки як мети статті дослідження поняття, ознак і системи правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі України.

В юридичній літературі традиційно склалося два підходи до характеристики правових презумпцій: логічний і правовий. У межах логічного підходу презумпції (одним із видів яких є правові презумпції) визначаються як універсальна категорія, яка широко використовується у різноманітних сферах суспільної діяльності. Так, В. К. Бабаєв відзначає, що правові презумпції є видом загальних презумпцій як філософсько-логічних категорій, які за своєю логічною природою являють собою узагальнення індуктивного характеру [1, 13]. Аналогічної позиції притримується й Н. С. Караніна, на думку якої презумпції є складними умовними вірогідними судженнями [2, 59].

У межах правового підходу презумпції визначаються як категорія, що застосовується виключно у правовій сфері та характеризується з урахуванням їх місця у правовому регулюванні. За цього підходу правові презумпції розглядаються у двох аспектах: як правові явища та як правові норми.

Так, В. А. Ойгензіхт відносить презумпцію до юридичних правил, положень і прийомів процесу доказування, за допомогою яких можна зробити висновок про існування певних обставин, фактів, правових статусів і властивостей [3, 26]. Тобто у цьому аспекті правові презумпції визначаються як правові явища, що розглядаються поза зв'язком із нормами права.

Протилежну за змістом позицію відстоює М. М. Цуканов, який вказує, що правова презумпція є презумпцією, закріпленою нормами права [4, 30]. Виходячи з цього аспекту, презумпцією є правова норма (їх сукупність), яка включає в себе логічний прийом презюмування.

Як вбачається, в основу поняття «правові презумпції» повинні бути покладені обидва підходи: і логічний, який дозволяє врахувати походження презумпцій, і правовий, який вказує на їх місце у правовому регулюванні. При цьому чітке додержання законів логіки сприяє підвищенню точності визначення поняття «правові презумпції» та розробки їх юридичної природи. Водночас наведення дефініції вказаного поняття зумовлює надання переваги не логічному, а правовому підходу, оскільки саме останній дозволяє визначити роль правових презумпцій у правовому регулюванні кримінально-процесуальних правовідносин, мета якого встановлена законодавцем.

При визначенні поняття «правові презумпції» необхідно з'ясувати ознаки, притаманні правовим презумпціям з точки зору як логічного, так і правового підходу. Як відзначає О. О. Кримов, з точки зору логічної природи правові презумпції як різновид загальних презумпцій володіють такими ознаками: 1) вони є узагальненнями індуктивного характеру; 2) вони відображають звичайний порядок предметів або явищ матеріального світу; 3) вони являють собою вірогідні узагальнення, значення яких визначається ступенем вірогідності, що досягається для них у кожному конкретному випадку; 4) як узагальнення вони можливі лише з огляду на наявність загального причинно-наслідкового зв'язку між предметами та явищами [5, 24].

Водночас наведений перелік ознак, які характеризують логічну природу правових презумпцій, підлягає уточненню. По-перше, необхідно звернути увагу на таку ознаку, як притаманність узагальненням певного ступеня вірогідності. Хоча ця ознака не піддається сумніву, але високий ступінь вірогідності притаманний лише переважній більшості правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі. Окремі презумпції не відображають звичайний порядок предметів або явищ матеріального світу, а тому являють собою вірогідні узагальнення, яким притаманний низький ступінь вірогідності (наприклад, презумпція невинуватості). Тому необхідно погодитися з думкою О. М. Гаргат-Українчук, яка вказує, що «висока вірогідність хоча й властива ряду правових презумпцій, але не виступає їх істотною ознакою» [6, 30]. По-друге, при визначенні ознак, притаманних логічній природі правових презумпцій, потрібно враховувати таку ознаку, як умовність сприйняття презюмованого факту як істинного та можливість його процесуального спростування. Це пов'язано з тим, що визнання та використання при провадженні у кримінальній справі неістинного презюмованого факту створює передумови для прийняття неправильного процесуального рішення. Притаманність кожній правовій презумпції можливості її спростування є важливою процесуальною гарантією від її незаконного та необґрунтованого застосування при провадженні у кримінальній справі.

Окрім притаманних правовим презумпціям ознак, які відображають їх логічну природу, вони характеризуються ознаками, що описують їх правову при-

роду. До числа таких ознак М. М. Цуканов відносить: 1) притаманність правовим презумпціям імперативного характеру; 2) здатність специфічно та доволі успішно регулювати особливі групи суспільних відносин, пов'язаних із ситуацією невизначеності [4, 54]. К. Б. Каліновський виділяє такі ознаки правових презумпцій: 1) вони являють собою спосіб встановлення саме юридичних фактів; 2) вони передбачають юридичний факт встановленим на підставі певного іншого явища; 3) описаний у гіпотезі презюмований факт є юридичним фактом, який підлягає доказуванню [7, 60–61]. О. О. Кримов вказує, що ознаками, які відображають правову природу правових презумпцій, є: 1) вони знаходять відображення у нормах права, що зумовлюється потребами юридичної практики; 2) вони відображають звичайний порядок зв'язків між предметами та явищами тільки у сфері права або тільки у зв'язку з правом [5, 26].

Узагальнення наведених позицій вчених та аналіз змісту правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі, дозволяють виділити такі ознаки, які відображають їх правову природу: 1) правові презумпції знаходять закріплення у нормах кримінально-процесуального права, з огляду на що їм притаманний імперативний характер; 2) вони відображають звичайний порядок зв'язків між предметами та явищами у сфері кримінально-процесуального регулювання; 3) правові презумпції є способом встановлення юридичних фактів; 4) вони регулюють окремі групи кримінально-процесуальних правовідносин, пов'язаних із ситуацією невизначеності; 5) правові презумпції реалізуються за допомогою правових норм, які передбачають результати їх дії у кримінальному процесі (підтвердження презюмованого факту або спростування правової презумпції).

Наведені ознаки правових презумпцій, які характеризують їх логічну та правову природу, дозволяють визначити правові презумпції, які діють у кримінальному процесі, як закріплені нормами кримінально-процесуального права вірогідні припущення, які відображають звичайний порядок зв'язків між предметами та явищами у сфері кримінально-процесуального регулювання і виступають способом встановлення юридичних фактів з метою досягнення завдань кримінального процесу.

Усі правові презумпції, які діють у кримінальному процесі, являють собою певну систему, побудовану відповідно до загальноприйнятої класифікації правових презумпцій за сферою їх дії. Виходячи із цього критерію правові презумпції поділяються на три групи: 1) загально-правові, які поширюють свою дію на всі галузі права; 2) міжгалузеві, які діють у декількох галузях права; 3) галузеві, які притаманні лише одній галузі права.

Загально-правовими презумпціями, які діють і у кримінальному процесі, є презумпція добропорядності громадян; презумпція знання закону; презумпція законності правових актів.

Презумпція добропорядності громадян являє собою закріплену нормами матеріального та процесуального закону правову презумпцію, на підставі якої всі громадяни вважаються добропорядними, поки у встановленому порядку не буде доведено інше. Як відзначає В. К. Бабаєв, за своєю логічною природою презумпція добропорядності громадян являє собою узагальнення того, що пе-

реважна більшість осіб, вступаючи у ті або інші правовідносини, не мають, як правило, поганих намірів [1, 88–89]. При цьому нормами кримінально-процесуального законодавства презумпція добропорядності громадян закріплюється побічно. Так, зі змісту ст. 70 КПК України випливає, що особа, викликана органом дізнання, слідчим, прокурором або судом як свідок, діє добросовісно, даючи правдиві показання про відомі їй обставини у справі [8]. Зі змісту ст. 77 КПК України вбачається, що особа, яка призначена експертом, діє добросовісно, даючи правдивий висновок на поставлені запитання [8]. Водночас презумпція добропорядності громадян може бути спростована у випадку набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо свідка за дачу завідомо неправдивих показань або щодо експерта за складання завідомо неправдивого висновку (ст. 384 КК України) [9].

Презумпція знання закону є закріпленою нормами матеріального та процесуального права правовою презумпцією, згідно з якою особа у випадку вчинення нею протиправного діяння не звільняється від юридичної відповідальності за незнання законів країни, громадянином якої вона є або на території якої вона постійно проживає чи тимчасово перебуває. Необхідною умовою дії презумпції знання закону у всіх сферах правовідносин, у тому числі й у галузі кримінального процесу, є факт офіційного оприлюднення закону або іншого нормативно-правового акту. З огляду на специфіку кримінально-процесуальних правовідносин, презумпція знання закону передбачає покладення на суд, прокурора, слідчого та особу, яка провадить дізнання, обов'язку роз'яснити особам, що беруть участь у справі, їх права та забезпечити можливість здійснення цих прав (ст. 53 КПК України) [8].

Презумпція законності правових актів являє собою закріплену нормами матеріального та процесуального права правову презумпцію, з огляду на яку суб'єкти процесуальних правовідносин зобов'язані визнавати законність правових актів і виконувати їх приписи у процесі своєї діяльності, поки їх незаконність не буде встановлена у передбаченому законом порядку. Діючи у кримінальному процесі, презумпція законності правових актів поширюється як на загальнообов'язкові нормативно-правові акти, які підлягають застосуванню при провадженні у кримінальних справах, так і на індивідуальні правові акти, які постановлені у кримінальній справі та носять характер кримінально-процесуальних рішень. Необхідно погодитися з думкою О. М. Гаргат-Українчук, що постанови, ухвали, вироки та інші кримінально-процесуальні рішення «за умови їх належної обґрунтованості та вмотивованості і дотримання вимог КПК України при їх складанні є законними та з огляду на презумпцію законності правових актів правильно відображають фактичну та юридичну сторону справи» [6, 101]. При цьому презумпція законності правових актів не поширює свою дію на кримінально-процесуальні акти, які не є кримінально-процесуальними рішеннями (протоколи допитів, висновки експертів), оскільки такі акти виступають в якості джерел доказів.

Прикладом міжгалузевої правової презумпції є презумпція істинності судового рішення, що набрало законної сили, яка у кримінальному процесі діє

як презумпція істинності вироку суду, який набрав законної сили. Остання являє собою правову презумпцію, відповідно до якої після вступу у законну силу вирок суду вважається істинним, поки він не скасований судом вищестоящої інстанції, та підлягає обов'язковому виконанню. Презумпція істинності вироку суду, який набрав законної сили, закріплена нормами кримінально-процесуального закону побічно: ч. 1 і 2 ст. 323 КПК України закріплюють, що вирок суду повинен бути законним, обґрунтованим та ґрунтуватися лише на тих доказах, які були розглянуті в судовому засіданні [8]. Виходячи з цих вимог, вирок суду є істинним, якщо він достовірно відображає фактичну сторону діяння та містить його правильну юридичну оцінку судом.

В юридичній літературі при визначенні кола міжгалузевих правових презумпцій іноді не проводиться їх розмежування з нормами права, яким притаманна імперативна дія. Так, О. О. Кривов як приклад міжгалузевої правової презумпції наводить «припущення про нерозуміння особою, котра не досягла віку кримінальної відповідальності, що у кримінальному праві має матеріально-правове значення, а в кримінально-процесуальному праві впливає на межі доказування у кримінальній справі» [5, 67–68]. Водночас таке припущення не є правовою презумпцією, оскільки ст. 22 КК України чітко визначає вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність [9]. Навіть якщо особа, яка не досягла такого віку, з огляду на її ранній психічний розвиток усвідомлювала суспільну небезпеку вчинюваного нею діяння, вона не може бути притягнутою до кримінальної відповідальності, оскільки це не передбачено нормами кримінального закону.

Галузевими правовими презумпціями, які діють у кримінальному процесі, є презумпція невинуватості та презумпція необ'єктивності суб'єктів кримінального процесу, які підлягають самовідводу або відводу.

Презумпція невинуватості є правовою презумпцією, згідно з якою особа вважається невинуватою у вчиненні злочину та не може бути піддана кримінальному покаранню до тих пір, поки її не буде доведена в законному порядку та встановлена в обвинувальному вирокі суду, що набрав законної сили. Хоча презумпції невинуватості притаманний об'єктивний характер і спростованою вона може бути лише у випадку набрання законної сили обвинувальним вироком суду, проте при провадженні у кримінальній справі в слідчого та прокурора на основі зібраних доказів може скластися внутрішнє переконання у винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину. Водночас воно є суб'єктивним за своїм характером і необхідним для визнання достатності доказів для прийняття рішення про притягнення особи як обвинуваченого або про застосування до підозрюваного чи обвинуваченого запобіжного заходу. Так, Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2003 р. № 3-рп/2003 (справа № 1-12/2003) закріплює, що «переконання слідчого і прокурора у вчиненні особою злочину не означає доведення її винуватості, яка відповідно до конституційно закріпленого принципу презумпції невинуватості особи може бути встановлена лише обвинувальним вироком суду» [10].

При цьому не можна погодитися з думкою О. М. Гаргат-Українчук, яка відносить презумпцію невинуватості до числа міжгалузевих правових презумпцій, обґрунтовуючи це тим, що норми трудового права передбачають можливість звільнення обвинуваченого з роботи за ініціативою адміністрації лише після набрання вироком щодо нього законної сили [6, 51–52]. Так, п. 7 ч. 1 ст. 36 КЗпП України як одну з підстав припинення трудового договору передбачає набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження даної роботи [11]. Безперечно, таке положення, закріплене нормами трудового права, є одним із правил, які охоплюються дією презумпції невинуватості та недотримання якого призводить до її порушення. Водночас норма п. 7 ч. 1 ст. 36 КЗпП України є гарантією прав обвинуваченого та сама по собі не може свідчити про дію у трудовому праві презумпції невинуватості, що підтверджує доцільність віднесення останньої до числа галузевих правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі.

Презумпція необ'єктивності суб'єктів кримінального процесу, які підлягають самовідводу або відводу, полягає у тому, що особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суддя вважаються упередженими та заінтересованими у результатах розгляду та вирішення кримінальної справи до тих пір, поки у передбаченому КПК України порядку не буде відмовлено у задоволенні заявленого ними самовідводу або заявленого їм відводу. На думку О. О. Кримова, ця презумпція може носити як спростовний, так і неспростовний характер [5, 157–158]. Презумпція необ'єктивності суб'єктів кримінального процесу, які підлягають самовідводу або відводу, носить спростовний характер у тих випадках, коли за результатами розгляду самовідводу або відводу буде встановлено відсутність у суб'єктів кримінального процесу або їх родичів заінтересованості в результатах вирішення справи або інших обставин, які викликають сумнів у їх об'єктивності. Водночас ця презумпція є неспростовною за умови встановлення при розгляді самовідводу або відводу інших обставин, які послуговували підставою для його заявлення — участь особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора або судді у цій справі в якості суб'єкта або учасника кримінального процесу з іншим правовим статусом, наявність родинних стосунків з іншими суб'єктами або учасниками кримінального процесу тощо.

Підсумовуючи викладене, необхідно відзначити, що у кримінальному процесі України діють загально-правові, міжгалузеві та галузеві презумпції, застосування яких має важливе практичне значення. Це пов'язано з тим, що у процесі доказування у кримінальних справах правові презумпції сприймаються в якості істинних знань до їх спростування у передбаченому КПК України порядку.

Рівень нормативного закріплення презумпцій на сьогодні є недостатнім і не відповідає повною мірою потребам правозастосовчої практики у галузі кримінального процесу. Тому у нормах чинного КПК України презумпції повинні формулюватися більш чітко, що дозволить особам, які провадять дізнання,

слідчим, прокурорам і суддям однозначно та ефективно використовувати їх при провадженні у кримінальних справах.

Викладені в статті положення щодо поняття, змісту та системи презумпцій, які діють у кримінальному процесі України, повинні знайти свій подальший розвиток за такими напрямками: 1) теоретична розробка правових презумпцій як самостійного інституту кримінального процесу, який повинен охоплювати всі загально-правові, міжгалузеві та галузеві презумпції, які діють при провадженні у кримінальному справах; 2) наукове обговорення доцільності розширення нормативного закріплення презумпцій у нормах КПК України; 3) розробка та впровадження у практичну діяльність органів дізнання та досудового слідства методичних рекомендацій щодо застосування окремих видів презумпцій, які діють у кримінальному процесі; 4) розробка та впровадження у практичну діяльність судів інтерпретаційно-правових актів судів вищих судових інстанцій з питань застосування у кримінальному процесі окремих видів презумпцій.

Література

1. Бабаєв В. К. Презумпции в советском праве / В. К. Бабаєв. — Горький : Горьк. высш. шк. МВД СССР, 1974. — 124 с.
2. Каранина Н. С. Правовые презумпции в теории права и российском законодательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Н. С. Каранина. — М., 2006. — 164 с.
3. Ойгензихт В. А. Понятие гражданско-правовой презумпции // Советское государство и право. — 1975. — № 10. — С. 25–33.
4. Цуканов Н. Н. Правовые презумпции в административной деятельности милиции : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.14 / Н. Н. Цуканов. — Омск, 2001. — 205 с.
5. Крымов А. А. Правовые презумпции в уголовном процессе : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. А. Крымов. — М., 1999. — 215 с.
6. Гаргат-Українчук О. М. Презумпції у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. М. Гаргат-Українчук. — О., 2010. — 191 с.
7. Калиновский К. Б. Отграничение правовых презумпций от обоснования юридических норм // Философия и право : материалы междунар. науч.-практ. конф., 28 февр. 2006 г. — С.Пб. : Изд-во СПбГУП, 2006. — С. 60–62.
8. Кримінально-процесуальний кодекс України : станом на 07.04.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
9. Кримінальний кодекс України : станом на 07.04.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
10. Рішення Конституційного Суду України від 30.01.2003 р. № 3-рп/2003 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 120, частини шостої статті 234, частини третьої статті 236 Кримінально-процесуального кодексу України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.
11. Кодекс законів про працю України : станом на 07.04.2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.rada.gov.ua.

Анотація

Ковальчук С. О. Правові презумпції у кримінальному процесі України: поняття, ознаки і система. — Стаття.

У статті аналізуються ознаки правових презумпцій, на підставі чого визначається їх поняття. Досліджується система правових презумпцій, які діють у кримінальному процесі України на сучасному етапі його розвитку.

Ключові слова: правові презумпції, презумпція знання закону, презумпція невинуватості, презумпція істинності вироку, який набрав законної сили.

Анотація

Ковальчук С. А. Правовые презумпции в уголовном процессе Украины: понятие, признаки и система. — Статья.

В статье анализируются признаки правовых презумпций, на основании чего определяется их понятие. Исследуется система правовых презумпций, которые действуют в уголовном процессе Украины на современном этапе его развития.

Ключевые слова: правовые презумпции, презумпция знания закона, презумпция невиновности, презумпция истинности приговора, который вступил в законную силу.

Summary

Kovalchuk S. O. Law presumptions in the criminal process of Ukraine: concept, attributes and system. — Article.

The article is dedicated to the consideration of attributes of law presumptions and to the decision of their concept. The system of law presumptions, which operate in the criminal procedure of Ukraine on the modern stage of his development, is investigated.

Keywords: law presumptions, presumption of knowledge of law, presumption of unguiltiness, presumption of the truthfulness of sentence, which assumed legal force.

УДК 343.141

Д. В. Шилін

ДІЯ ЗАГАЛЬНОПРАВОВИХ ПРЕЮДИЦІЙ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Загальноправові преюдиції діють у всіх галузях українського права. Прикладом загальноправової преюдиції може служити преюдиція відносно юридичного факту в рамках особливого провадження. Загальноправовою преюдицією є, наприклад, використання при провадженні у кримінальній справі фактів та висновків, встановлених рішенням суду про визнання особи недієздатною або обмежено дієздатною, визнання особи померлою.

Відповідно до ч. 1 ст. 36 ЦК України [1], суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Частина 1 ст. 39 ЦК України передбачає, що фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. ЦПК України [2] у ч. 1 ст. 239 закріплює, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Саме тому виникає питання, чи можливо використати факти та висновки, які встановлені судом при визнанні особи обмежено дієздатною або недієздатною при вирішенні питання про її неосудність або обмежену осудність.

Слід відзначити, що категорії недієздатності та неосудності не є тотожними, як і категорії обмеженої дієздатності та обмеженої осудності. Як правильно зазначається у спеціальній літературі, хоч на практиці недієздатність та не-